

УДК 37.015.3:316.61-057.874

Євгенія Кірейчева

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ СОЦІАЛЬНОГО СИРОТІННЯ У СТАРШОКЛАСНИКІВ

На даний час в Україні зберігається значна кількість проблем у сфері життєдіяльності та правової захищеності дітей, що викликають серйозну стурбованість державних органів і суспільства в цілому. Як і раніше, надзвичайно актуальні такі проблеми, як зростання кількості сімей і дітей, що перебувають у соціально небезпечному становищі, погіршення фізичного і психічного здоров'я, соціальне сиротіння, бездоглядність, безпритульність, злочинність.

Не дивлячись на те, що держава докладає зусилля щодо створення належних умов для виховання, навчання, соціального захисту дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківської опіки, розвиток різних форм сімейного виховання дітей (опіка, опікування, усиновлення, пристрій дітей у сім'ї), залишається комплекс проблем, що вимагають дозволу. Серед них і своєчасне попередження соціального сиротіння.

Соціальним сиротінням є соціальне явище, зумовлене наявністю в товаристві дітей, батьки яких померли, дітей, що залишилися без піклування батьків унаслідок позбавлення батьківських прав, визнання батьків недієздатними, такими, що безвісти пропали, також дітей, батьки яких юридично не позбавлені батьківських прав, але фактично не піклуються про своїх дітей.

Згідно з даними, отриманими Л. Волинець і Н. Комаровою у результаті експертної оцінки й аналізу системи змісту і виховання дітей, позбавлених батьківської опіки, що існує в Україні, у державі з 90 тис. дітей, які позбавлені батьківської опіки, лише кожен десятий – біологічний сирота, тобто дитина, яка втратила батьків у результаті трагічних обставин. Решта 90% – діти живих батьків, які відмовилися (або позбавлені батьківських прав державою) виконувати батьківські обов'язки щодо своїх дітей.

Вивченням соціального сиротіння як соціального явища займалися і вчені нашої країни, і зарубіжні фахівці. Питання соціального захисту дітей-сиріт, проблеми їх освіти, працевлаштування, житлового забезпечення й інші соціальні аспекти їх життєдіяльності досліджуються в рамках соціології сім'ї багатьма вченими, такими як: М. Араkelова, С. Барсукова, Т. Гурко, І. Дементьева, А. Єлізаров, О. Ісупова, С. Кочеткова, Л. Кузнецова, М. Несмеянова, Г. Осадча, Є. Рибинський, Є. Смирнова й ін. Питання соціального сиротіння розглядаються також у контексті аналізу транс-

формаційних процесів у сучасному суспільстві, а також у контексті загальних проблем дітей-сиріт. Так, великий внесок у розробку проблем соціального захисту соціальних сиріт внесли ряд вчених: М. Журавльова, В. Ликов, Л. Селянина, В. Смирнов та ін.

Аналізу сучасних проблем дитячої безпритульності, причинам зростання соціального сиротіння і соціальним наслідкам позбавлення дітей батьківського піклування присвячені праці багатьох вітчизняних і зарубіжних дослідників: Є. Бреєвої, Г. Герасимової, А. Майорова, І. Назарової, А. Нечаєвої, А. Прихожан, О. Селіванової, І. Толстих, Д. Ярцевої.

В Україні дослідження соціального сиротіння проводилися у значно менших обсягах, а їх висновки відповідно мали теж більше “поверхневий”, ніж радикальний характер. Спеціальні дослідження проблем соціальної адаптації вихованців інтернатних установ більш-менш системно почав проводити з 1997 р. Центр дослідження дитинства Українського інституту соціальних досліджень, серед активних діячів якого хотілося б виділити О. Балакіреву, Н. Дудар, О. Яременко. Проблемам кризи сучасних українських сімей присвячені роботи Н. Лавріненко, М. Моськовського, Ю. Якубової.

Проведена велика кількість різноманітних досліджень феномена соціального сиротіння і його аспектів Л. Байбородою, а також І. Дементьєвою, І. Дубровіною, Н. Івановою, Г. Іващенко, М. Плоткіним, Л. Щипціною.

Тому необхідно приділити належну увагу вирішенню даної проблеми як із боку держави, так і з боку кожного з батьків.

Метою статті є дослідження психологічних особливостей старшокласників із проявами соціального сиротіння; завдання дослідження: вивчити проблему соціального сиротіння на основі аналізу літератури; розглянути особливості прояву соціального сиротіння у дітей старшого шкільного віку в психолого-педагогічній літературі.

Соціальне сиротіння визначається не тільки і не стільки соціальним статусом дитини (позбавлений батьківського піклування, знаходиться в державній установі тощо). Як зазначають І. Калачкіна і М. Михайлина, величезна кількість дітей, позбавлених уваги і турботи з боку батьків, переживають усі негативи сімейного насильства, знаходяться в стані депривації при формально існуючій сім’ї [4].

Н. Палієва стверджує, що наростання процесів деформації сім’ї привело до спотворення відносин дітей і батьків та виникнення феномена відчуження батьків від дітей і навпаки [7, с. 7]. Кризовий стан сім’ї призвів до різкого збільшення кількості сиріт при живих батьках, так званих соціальних сиріт.

Дана категорія визначається по-різному, але водночас має достатньо тотожне формулювання. Як зазначає Н. Карпушин, соціальні сироти – це діти-сироти при живих батьках, тобто тих, які позбавлені батьківських прав або обмежені в них [5, с. 58]. У свою чергу, А. Капська стверджує, що соціальне сиротіння – соціальне явище, зумовлене відхиленням або відчуженням батьків від виконання батьківських обов’язків щодо неповнолітніх дітей [5, с. 147]. М. Галагузова у своїх працях використовує поняття “соціальні сироти”. Соціальна сирота – дитина, яка має біологічних батьків, але вони з різних причин не займаються вихованням дитини і не піклуються про неї [1, с. 246].

Теоретичний аналіз літератури дозволив виділити умови, які сприяють появі соціального сиротіння: соціально-економічні умови; криза сім’ї (розпад сім’ї, зростання числа позашлюбних дітей, раннє материнство, зростання сімейного алкоголізму, наркоманії, токсикоманії серед батьків, зростання правопорушень); педагогічна неспроможність сім’ї (втрата традицій, відсутність зв’язку поколінь, бездоглядність дітей, зниження цінності сім’ї в суспільстві, зниження виховного потенціалу системи освіти, зниження відповідальності батьків за виховання дітей, порушення прав дітей, жорстоке ставлення до дитини); зниження виховного потенціалу системи освіти: перекіс у бік навчання; зростання впливу ЗМІ масової культури на субкультуру молодого покоління.

З вищеперелічених умов, що породжують соціальне сиротіння, одним з основоположних є криза сучасної сім’ї. Криза сучасної сім’ї негативно відбилася на становленні дитинства в країні, привівши до зростання соціального сиротіння і збільшення числа таких специфічних установ, як дитячі будинки і школи-інтернати.

На думку В. Дейне, феномен українського суспільства – соціальне сиротіння – має тенденцію до зростання [3, с. 35]. Наслідками даного феномена є підвищене відчуття тривоги, орієнтація на ворожість соціуму, несформованість образу “Я”, проблеми в статеворольовому самовизначенні, домінування імпульсної залежності в поведінці, обмежені можливості у професійному виборі. Діти стають більш вразливими, мають проблеми у спілкуванні і, головне, їм значно важче пристосовуватися до сучасних умов.

Аналіз літератури дозволив виділити різні теоретичні уявлення про прояви соціального сиротіння у старшокласників, які представлені в таблиці 1.

Як зазначають А. Пашина і Є. Рязанова, для дітей характерна катастрофічна одноманітність емоційної сфери. Вони виражають менше емоцій, які легко розрізняються “благополучними” дітьми, і гірше розрізняють вирази емоцій. Для них характерна висока особистісна тривожність і низький рівень емпатії [8, с. 46].

Таблиця 1

Прояви соціального сиротіння у старшокласників

В. Дейна	Підвищене відчуття тривоги, несформованість образу “Я”, залежна поведінка
А. Пашина	Одноманітність емоційної сфери
Е. Стребльова	Патологія ЦНС, зниження психологічного тону, порушення процесів саморегуляції
И. Ланггейер	Невпевненість у собі, затримка психічного розвитку

А. Фрейд визначила, що діти, які виростили без батьківської турботи, встановлюють примітивні зв'язки з однолітками; у них з'являються зв'язки, що замінюють відносини з групою однолітків; багато хто шукає справжні материнські відносини з якою-небудь людиною, без чого перехід до зрілості стає неможливим [10, с. 73].

Наслідки недостатньої батьківської любові – відсутність у дитини упевненості в собі. Часто компенсацією низької самооцінки є агресія. Низька самооцінка виявляється в дітей у їх нерішучості, невпевненості в ситуаціях, низькій ініціативності, у прагненні займати успішну позицію. Невпевненість у собі формує в дитини пасивність, лень, прагнення уникати продуктивної активності, успіх якої не гарантований.

Дефіцит позитивного спілкування з дітьми і дорослими визначає розвиток неадекватного спілкування з тими, хто оточує, коли в конфліктних ситуаціях домінують захисні форми поведінки: нездатність до конструктивного рішення проблемних ситуацій, спалахи агресії, прагнення перекласти відповідальність на інших. Необхідність постійно пристосовуватися до тих, хто оточує, формує у дітей пасивне ставлення до життя, при якому не формуються власні цінності й орієнтації.

Є. Стребльова виділила особливу проблему – соціально-психологічну неадаптованість соціальних сиріт [9, с. 220]. Їм властиві інфантилізм, сповільнене самовизначення, незнання і неприйняття саме себе як особи, нездатність до свідомого вибору своєї долі та, як наслідок, утриманство, нерозуміння матеріальної сторони життя, питань власності, економіки навіть у суто особистих масштабах, труднощі у спілкуванні там, де це спілкування довільне, де потрібне уміння будувати відносини, перевантаженість негативним досвідом, негативними цінностями і зразками поведінки. Серед причин кримінальної поведінки, крім соціально-педагогічної занедбаності, пов'язаної з батьківською сім'єю, важливу роль відіграє їхня психічна патологія: органічна або процесуальна, природжена або набута.

Соціальні сироти рідко є психічно здоровими, часто наявні випадки душевних захворювань і олігофренії при високій частоті психічних порушень прикордонного кола. У структурі останніх переважають ускладнені та неускладнені затримки психічного і мовленнєвого розвитку, наслідки ранньої органічної поразки ЦНС, що варіюють від легкого порушення когнітивних функцій із неврозоподібною симптоматикою гіпердинамічного синдрому з дефіцитом уваги до психоорганічного синдрому, а також патологічні та патохарактерологічні реакції з переважанням афектної вибуховості, істероформності або відгородженості від оточуючих.

Незалежно від нозологічної (синдромальної) природи виявленого провідного психопатологічного розладу в соціальних сиріт спостерігалися специфічні порушення, корелюючі з тривалістю бездоглядності та віком дитини, на яку припав початок бездоглядності – деприваційгенні девіації.

Як стверджує Л. Данилова, у патогенезі деприваційних розладів провідну роль відіграють: занедбаність із порушенням (спотворенням) емоційних зв'язків із батьками; розпад сім'ї як буферної системи, що захищає дитину від погроз і небезпек ззовні; бездоглядність зі спотворенням уявлень про соціальні цінності; стирання і/або спотворення традиційної рольової поведінки родичів усередині сім'ї з порушенням формування у дитини первинних соціальних моделей поведінки – єдність сімейної мікрогрупи, взаємопідтримка, взаємні права й обов'язки матері, батька, бабусі, старшої та молодшої дитини в сім'ї, захист слабких сильними, жертвенність заради блага близьких тощо [2].

Неповнота емоційного життя викликає у дитини у більш старшому віці різні психічні розлади і соціальну дезадаптацію: в одних це тенденція до пониження активності, яка призводить до апатії і більшого інтересу до речей, ніж до людей; в інших – гіперактивність із відходом в асоціальну і кримінальну діяльність; у багатьох спостерігається тенденція поводитися зухвало в суспільстві, намагаючись привернути до себе увагу дорослих, при невмінні створювати міцні позитивно емоційні прихильності.

Сповільнений інтелектуальний розвиток, його дисгармонійна психологічна надломленість, бідність і одноманітність сенсорного досвіду, несформованість відчуття обов'язку, причетності до сім'ї істотно погіршують життєве самопочуття цієї категорії дітей.

Соціальне сиротіння руйнує емоційний зв'язок дитини з навколишнім середовищем і викликає глибокі вторинні порушення фізичного, психічного і соціального розвитку.

Чим раніше дитина відривається від сім'ї, тим більше виражені деформації за всіма напрямками психічного розвитку. Основний набутий дефект –

затримка психічного розвитку і спотворення особистісного розвитку. Виникає комплекс складних порушень емоційного розвитку: бідність емоцій, труднощі у спілкуванні, пасивність, труднощі адаптації в соціумі тощо.

У деяких спостерігається пониження активності, апатія, інтерес до речей, а не до людей. В інших – гіперактивність із відходом в асоціальної і кримінальну діяльність.

Основна проблема, згідно з Н. Котляровою, – соціально-психологічна неадаптованість дітей [6]. Їм властиві: інфантилізм, неприйняття себе як особистості, труднощі у спілкуванні та розумінні інших, перевантаженість негативним досвідом (у дітей немає зразків позитивної поведінки, цінностей сім'ї).

Отже, діти, які відносяться до соціальних сиріт, мають деякі особливості: труднощі у спілкуванні з оточуючими, проблеми у контактах із дорослими й однолітками; недовіра до людей; порушення розвитку відчуттів, що не дозволяють приймати людей; низький рівень соціального інтелекту; невпевненість у собі, низька самооцінка, відсутність постійних друзів. Усе це ускладнює відносини старшокласників із соціумом і тому потребує продуманої роботи з боку практичного психолога і соціального педагога.

Таким чином, проведений аналіз літературних джерел показав, що соціальне сирітство формується на основі відчуження дитини від сім'ї, від спільності, значущої для неї. Нами проаналізовані соціально-психологічні причини цього явища: порушення структури і функцій сім'ї, зростання кількості неповних сімей, асоціальний спосіб життя ряду сімей; зниження життєвого рівня, погіршення умов утримання дітей, наростання психо-емоційних перевантажень у дорослого населення, що безпосередньо відображається на дітях; зміна ціннісних орієнтацій, зниження моральних норм, поширення жорстокого поводження з дітьми в сім'ях та інтернатних установах при зниженні відповідальності за їх долю.

Розглянуті різноманітні прояви соціального сирітства у дітей: шкода психічному і соціальному здоров'ю, домінування захисних форм поведінки, залежність у поведінці, проблеми в соціально-рольовій поведінці, низький рівень емпатії, низька самооцінка. Найбільш вираженими є підвищений рівень тривожності, невміння встановлювати контакт з оточенням, а також спотворені відносини між батьками і дітьми.

Актуальним напрямом є аналіз і розробка методів роботи практичного психолога і соціального педагога, що дозволяють запобігти можливим відхиленням у розвитку школяра з проблемами соціального сирітіння.

1. *Галагузова М. А.* Социальная педагогика : курс лекций / *М. А. Галагузова.* — М. : Академия, 2000. — 416 с.

2. Данилова Л. Ю. Клинические проявления нарушений психического развития социальных сирот / Л. Ю. Данилова. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://almanah.ikprao.ru/9/p17.htm>
3. Дейна В. В. Діти, позбавленні батьківського піклування, як феномен соціального сирітства // Соціальна педагогіка: теорія та практика — 2006. — № 4. — С. 35—38.
4. Калачкина О. А. Социальное сиротство преодолимо. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.m-vlast.ru/node/69>.
5. Карпушин Н. В. Профилактика социального сиротства в г. Перми // Социальная педагогика. — 2006. — № 1. — С. 112—116.
6. Котлярова Н. А. Психологический подход к проблеме сиротства. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://festival.1september.ru/articles/559266/>
7. Палиева М. П. Социально-педагогическая поддержка детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей, в Ставропольском крае // Социальная педагогика. — 2008. — № 2. — С. 7—9.
8. Пашина А. Х. Особенности эмоциональной сферы воспитанников и сотрудников детского дома / А. Х. Пашина, Е. П. Рязанова // Психологический журнал. — 1993. — № 1 — С. 44—52.
9. Стребелева Е. А. Дети-сироты: консультирование и диагностика развития / Е. А. Стребелева. — М. : Полиграф сервис, 1998. — 329 с.
10. Фрейд А. Лишенные родительского попечительства // Хрестоматия. — 1991. — № 2. — С. 72—75.

Стаття надійшла до редакції 05.12.2011

Е. Кирейчева

Психологические особенности проявления социального сиротства у старшекласников

В статье проведен теоретический анализ проблемы социального сиротства. Рассмотрены психологические особенности проявления социального сиротства у детей старшего школьного возраста в психолого-педагогической литературе.

Ключевые слова: социальное сиротство, психическое здоровье, социальное здоровье, защитные формы поведения, зависимости в поведении, тревожность, самооценка.

Ye. Kyreycheva

Psychological Features of Social Orphanhood Display in Senior Pupils

The article theoretically analyses the problem of social orphanhood. The author considers psychological features of social orphanhood display in senior pupils.

Key words: social orphanhood, psychical health, social health, protective forms of behavior, dependences in a behavior, anxiety, self-appraisal.

Рецензент – кандидат психологічних наук М. В. Бастун